

JAHON TILSHUNOSLIGIDA DISKURS VA MATN O'RTASIDAGI FARQNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.007>

Dilafruz Madazizova
FarDU

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon tilshunosligida diskurs va matn tushunchalarining ilmiy-nazariy talqini hamda ular o'rtasidagi farqlarning konseptual asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda matn lingvistik birlik sifatida struktur-semantik yaxlitlik nuqtayi nazaridan, diskurs esa kommunikativ-pragmatik jarayon, nutqiy faoliyat va ijtimoiy-madaniy kontekst bilan uzviy bog'liq murakkab hodisa sifatida yoritiladi. Shuningdek, diskurs va matn kategoriyalarining o'zaro munosabati, ularning differensial belgilari hamda zamonaviy lingvistik paradigmalarda tutgan o'rni qiyosiy-tahliliy asosda ochib beriladi. Maqolada jahon tilshunosligida shakllangan nazariy yondashuvlar umumlashtirilib, diskurs va matnni farqlashning mezonlari aniqlashtiriladi. Tadqiqot natijalari diskurs nazariyasi, matn lingvistikasi hamda pragmalingvistika yo'nalishlarida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: diskurs, matn, lingvistik birlik, struktur-semantik yaxlitlik, kommunikativ-pragmatik jarayon, nutqiy faoliyat, ijtimoiy-madaniy kontekst, differensial belgilar, lingvistik paradigma

SCIENTIFIC-THEORETICAL BASIS OF THE DIFFERENCE BETWEEN DISCOURSE AND TEXT IN WORLD LINGUISTICS

Dilafruz Madazizova
FerSU

Abstract: This article analyzes the scientific and theoretical interpretations of the concepts of discourse and text in world linguistics, as well as the conceptual foundations of the differences between them. In the study, text is examined as a linguistic unit from the perspective of structural-semantic integrity, whereas discourse is interpreted as a complex phenomenon closely connected with the communicative-pragmatic process, speech activity, and socio-cultural context. In addition, the interrelation between the categories of discourse and text, their differential features, and their place within modern linguistic paradigms are revealed on a comparative-analytical basis. The article also systematizes the theoretical

approaches developed in world linguistics and clarifies the criteria for distinguishing between discourse and text. The findings of the research serve as a theoretical and methodological foundation for further studies in discourse theory, text linguistics, and pragmalinguistics.

Keywords: discourse, text, linguistic unit, structural-semantic integrity, communicative-pragmatic process, speech activity, socio-cultural context, differential features, linguistic paradigm

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini faqat struktur birliklar doirasida emas, balki ularning kommunikativ, pragmatik va ijtimoiy-madaniy xususiyatlari bilan birgalikda o'rganishga bo'lgan qiziqish tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, diskurs va matn tushunchalari lingvistik tadqiqotlarning laytmotiviga aylandi. Matn an'anaviy ravishda tilning struktur-semantik yaxlitlikka ega bo'lgan yozma yoki og'zaki mahsuli sifatida talqin etilgan bo'lsa, diskurs kengroq hodisa sifatida nutqiy jarayon, kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlar hamda ijtimoiy-madaniy kontekst bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon tilshunosligida matn lingvistikasi va diskurs nazariyasi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Xususan, Zellig Harris tomonidan "discourse analysis" terminining ilmiy maydonga kiritilishi, Teun A. van Dijk, Michel Foucault kabi tilshunos-olimlarning tadqiqotlari diskursni matndan farqli ravishda ko'p qirrali, murakkab kommunikativ hodisa sifatida talqin qilishga zamin yaratdi. Natijada matn va diskurs o'rtasidagi farqni aniqlash, ularning konseptual chegaralarini belgilash hamda o'zaro munosabatini ilmiy asosda izohlash zarurati yuzaga keldi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, diskurs va matnni farqlash nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy va kompyuter lingvistikasi, tarjimashunoslik, pragmatika hamda sotsiolingvistika uchun ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Shu bois ushbu ishda zamonaviy tilshunoslikda diskurs va matn o'rtasidagi farqning ilmiy asoslari, ularning differensial belgilari hamda konseptual talqini tahlil etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA:

Shuni ta'kidlash joizki, tilshunoslikda "diskurs" atamasi paydo bo'lganidan buyon "diskurs" va "matn" talqinlari doirasidagi bahs-munozaralar hozirgacha davom etmoqda. Xorij tilshunoslari J.Sinkleyir, D.Tannen, O.Kamenskaya, O.Gordeyeva tadqiqotlari ana shular jumlasidandir. Bu olimlarning ilmiy tadqiqotlarida diskurs va matn o'rtasidagi farq sezilarli darajada ochib berilgan. Masalan, Sinkleyir matn va diskurs haqida quydagicha yozadi: "Diskurs va matn turli tushunchalardir: matn - tilning mavhum birligi, diskurs esa ana shu mavhum birlikning nutqda amalga oshirishdir". Tilshunos D.Tannen bu fikrga tayangan holda:

“Matn diskurs aspektidir”, degan xulosaga keladi. Rus tilshunoslari O.Kamenskaya va O.Gordeyeva tadqiqotlarida esa diskurs va matnga ingliz tilshunoslaridan farqli ravishda ta’rif berilgan. Masalan, O.Kamenskaya “diskurs va matn bir-biriga to’liq sinonimlar va bir-biri o’rnida ishlatilishi mumkin”, degan fikrni bergan bo’lsa, tilshunos O.Gordeyeva ana shu qarashni to’liq ma’qullab: “Diskurs va matn aynan bir hodisa, ya’ni “diskurs - matn”, deb hisoblagan. Bu ikki rus tilshunoslarining izohlaridan matn va diskursni bir-biriga teng sinonimlar, birini o’rniga ikkinchisini ishlatish mumkin degan xulosaga kelish mumkin.

Tahlillar shuni ko’rsatadiki, diskurs va matn tushunchalari talqini borasida turli fikr va ilmiy farazlar mavjud. Shu bois, tilshunoslikda diskurs tahlilining rivojlanishi, diskurs va matn o’rtasidagi farqlarni ajratib berish doirasida qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Xorij tilshunosligida ham dastlabki bosqichda “diskurs” atamasi “matn” atamasi bilan bog’liq edi. Kommunikativ faoliyatni ta’minlash uchun matnni qurish qoidalari, jumladan, til vositalari, uslub va dunyoning til tasviri o’rganiladi. Bu ma’lum darajada diskurs tahliliga to’g’ri keladi. Biroq 1970-yillarning oxiridan boshlab ularni farqlash masalasiga qiziqish boshlandi. Tilshunoslar bu borada o’z qarashlarini ilgari surdilar. Jumladan, Teun van Deyk nutq nazariyasini o’rganish jarayonida diskurs va matnning farqlarini asosli ravishda ko’rsatib berdi. Uning fikriga ko’ra, diskurs - haqiqatdan ham so’zlanadigan matn, matn esa nutqning abstrakt grammatik tuzilishidir. “Diskurs nutqqa, haqiqiy nutq aktiga taalluqli tushuncha, matn esa til tizimi yoki rasmiy til bilimlari, lingvistik kompetensiya bilan bog’liq tushunchadir”. Olim o’zining bunday qarashlari bilan diskurs atamasini ko’p qirrali hodisa deb baholaydi. Uning ta’kidlashicha, diskurs keng ma’noda zamon, joy va boshqa kontekstlarni belgilashda so’zlovchi va tinglovchi o’rtasida kommunikativ harakat jarayonida yuzaga keladigan murakkab kommunikativ hodisadir. Ushbu kommunikativ harakat og’zaki yoki yozma bo’lishi ham mumkin. Masalan, o’qituvchi va talaba o’rtasidagi oddiy suhbat, oila a’zolarining har kunlik bir-birlari bilan bo’ladigan suhbat va shunga o’xshash misollarni keltirish mumkin. Diskurs tor ma’noda esa, qoida tariqasida, faqat og’zaki komponent (kommunikativ harakat) deb hisoblanib, keyinchalik “matn” yoki “suhbat” deb ataladi. Shu ma’noda diskurs tugallangan yoki davom etayotgan kommunikativ harakat mahsuli, ya’ni u yozma yoki og’zaki nutq natijasini ifodalaydi va bu, albatta, qabul qiluvchilar (adresatlar) tomonidan talqin etiladi. Bular umumiy ma’noda kommunikativ harakatning yozma yoki og’zaki mahsuli, deb xulosalanadi.

Diskursni nutq faoliyati jarayoni va natijasi, matnni esa uning natijasi va mahsuli sifatida tushunish mumkin. Diskurs va matn o’rtasidagi farq quyidagicha ajratiladi: diskurs vaqtinchalik samaradorlik, kommunikativ va pragmatik konnotatsiya xususiyatiga ega. Diskursda matnga nisbatan ekstralingvistik omillar, jumladan, spontan fikrlash, mimika, imo-ishoralar, so’zlovchining psixologik holati,

madaniy muhit va hokazolar qamrab olinadi va bu omillar asosan (so'zlovchi) ma'ruzachining o'ziga tegishliligi bilan farqlanadi. Bu o'z navbatida diskursni o'rganishda antroposentrik yondashuvni hisobga olishni ta'minlaydi. Matnga esa, mavhum til mahsuloti sifatida qaraladi va uning tahlilida til hodisalari o'rganiladi.

Rus tilshunosi E.Kubryakova diskurs va matnga quyidagicha ta'rif beradi: "Diskurs - bu nutq yaratish bilan bog'liq bo'lgan kognitiv jarayon, matn esa, nutq faoliyati jarayonining yakuniy natijasi bo'lib, ma'lum bir to'ldirilgan va yozib olingan shakldir". Olimaning diskursni nutq yoki muloqot yaratishga xizmat qiluvchi kognitiv jarayon, matnni esa muloqot (nutq) natijasi sifatida talqin etishi, shuningdek, diskurs va matnni bir-biriga tenglashtirmaslik, ularni sinonim sifatida qabul qilmaslik va har ikki hodisaning turlicha mazmun ifodalashini ta'kidlashi bugungi tilshunoslikda diskurs muammolarini hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunosning diskursni nutq yoki muloqot yaratishga yo'naltirilgan kognitiv jarayon, matnni esa ushbu muloqotning natijasi sifatida talqin etishi, shuningdek, diskurs va matnni tenglashtirmasdan, ularni sinonim sifatida emas, balki mazmunan farqlanuvchi hodisalar sifatida ko'rsatishi bugungi tilshunoslikda diskursga oid muammolarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rus tilshunosi S.Suvorova o'z maqolasida diskursni "Matnga xos bo'lgan lingvistik xususiyatlar bilan bir qatorda, ekstralingvistik parametrlarga (muloqot ishtirokchilari, ularning kommunikativ maqsadlari, niyatlari, pragmatik munosabati, ijtimoiy rollari, nutq so'zlariga oid asosiy bilimlar) ham ega bo'lgan murakkab kommunikativ hodisadir", deb ta'riflaydi va matnning o'zi ekstralingvistik parametrlarsiz diskurs bo'la olmasligini qayd etadi.

M.L.Makarov diskursni "nutq faoliyati jarayoni, matnni esa nutq faoliyati jarayonida olingan va yozma ravishda qayd etilgan ma'lumot" tarzida bayon etadi. Lekin, tilshunos Kubryakova tomonidan urg'u berib o'tilgan "kognitiv jarayon" (bizing ishimizda intrapersonal fikrlash jarayoni) bu tilshunos nazaridan chetda qoldirilgan.

Xorij tilshunosi M.M.Baxtin diskurs va matn tushunchasiga quyidagicha munosabat bildiradi: "Diskurs - matnni muayyan tarixiy sharoitda, muayyan madaniyatda, muayyan holatda talqin qilishdir". Demak, olimning bu ta'rifidan ma'lumki, diskurs va matn bir-biriga teng bo'lmagan ikki hodisadir. Shu bois bugungi kun tilshunosligida diskursning zamonaviy konsepsiyasi kengayib, uning lingvistik xususiyatlari ekstralingvistik omillar, shuningdek, insonning aqliy faoliyati bilan bog'liq holda talqin etilmoqda. Ijtimoiy hayotda ma'lum bir guruhning diskursi muayyan ijtimoiy-madaniy an'anada hukmronlik qiladigan ongni aks ettiradi. N.D.Arutyunova o'zining "Лингвистический энциклопедический словарь" kitobida Emil Benvenist va boshqa tadqiqotchilar fikrlarini inobatga olgan holda quyidagi ta'rifni beradi: "Diskurs maxsus kontekstdagi jonli nutq, maqsadli

kommunikativ faoliyat, ekstralingvistik, pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik omillar bilan birgalikda yaratilgan izchil matn. Diskurs nutqning paralingvistik jihatlari (mimika, imo-ishoralar)ni o'z ichiga oladi, illokutiv kuch (motivatsiya, ishonitirish imo-ishoralar)ga ega". Olimaning fikri diskursni jonli nutq, matnni esa uning natijasida vujudga kelgan izchil bir biriga bog'langan jumlar majmuidir.

Tilshunos K.F.Sedov diskursni inson muloqotining asosiy tomonlarini aks ettiruvchi ko'p qirrali hodisa deb hisoblab, uni:1) ma'lum kommunikativ tuzilish va ma'noga ega bo'lgan yaxlit nutqiy asar; 2) nutqiy kommunikatsiy faoliyati natijasini aks ettiradi va ramziy to'liqlikka ega (bunda og'zaki va og'zaki bo'lmagan komponentlar birlashtiriladi va ma'lum tarkibiy modellar asosida quriladi); 3) suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanish jarayonini qamrab oladi; 4) nutq yaratish va uni tushunishning yashirin mexanizmlariga asoslanadi; 5) odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning turli holatlariga moslashadi; 6) nutq istirokchilarining etnik-madaniyidan boshlab to individual xususiyatlarigacha namoyon eta oladi. Bu tilshunos talqinida diskursga har tomonlama, keng yondashilgan va bu esa tadqiqot obyekti va predmetini kengaytirishga imkon yaratadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, matn va diskurs o'zaro bog'liq, biroq mazmunan va funksional jihatdan farqlanuvchi kategoriyalardir. Matn tilning struktur-semantik yaxlit birlik sifatidagi mahsul bo'lib, uning ichki tuzilishi, grammatik va leksik bog'lanishlari bilan xarakterlanadi. Diskurs esa matnni o'z ichiga olgan holda, undan kengroq hodisa sifatida nutqiy jarayon, kommunikativ maqsad, ishtirokchilar omili, pragmatik yo'nalish hamda ijtimoiy-madaniy kontekst bilan belgilanadi. Zamonaviy ilmiy talqinlarda matn ko'proq lingvistik birlik sifatida, diskurs esa kommunikativ-pragmatik faoliyat sifatida izohlanadi. Ularning asosiy farqi statiklik va dinamiklik nisbatida namoyon bo'ladi: matn nisbatan statik mahsul bo'lsa, diskurs jarayon xarakteriga ega. Shuningdek, diskursda ekstralingvistik omillar - tarixiy, madaniy, psixologik va ijtimoiy faktorlar muhim rol o'ynaydi.

Demak, diskurs va matn o'rtasidagi farqni aniqlash zamonaviy tilshunoslikning nazariy-metodologik asoslarini mustahkamlaydi, tilni murakkab kommunikativ tizim sifatida chuqurroq anglash imkonini beradi va kelgusida amalga oshiriladigan lingvistik tadqiqotlarning rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. Энциклопедия, 1990. - С.136-137.
2. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. - Л. Генеа, 1929. - С.135с.

3. Гордеева О.Н. Членение текста: структурно-статический и динамический подходы // Диалектика текста: в 2 т. Т. 1 Под ред. проф. А.И.Варшавской. СПб.: Издательский дом "Питер", 1999. - С.1-40.
4. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. - М.: Мир, 1990. - 152 с.;
5. Кубрякова Е.С., Александрова О.В. Виды пространство текста и дискурса // Категоризация мира: Пространство и время. - М.: Диалог. МГУ, 1997. - С.19-20.
6. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. - М.: Гнозис, 2003. - С. 58.
7. Седов К.Ф. Становление дискурсивного мышления языковой личности. Психо-и социолингвистические аспекты. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1999. - 126 с.
8. Суворова С.Л. Феноменология исследования понятий "Дискурс" // Вестник ЮУрГУ. - 2012. - №4.
9. Dijk Teun Van. Ideology //A Multidisciplinary Approach. Sage publications. - London.Thousand Oaks.New Delhi, 1998. - 384 p.
10. Sinclair, J. McH., Coulthard, M. Towards an Analysis of Discourse: The English Used by Teachers and Pupils. - London: Oxford University Press, 1975. - P.296.;
11. Tannen, D. Analyzing Discourse: Text and Talk. - Washington, D.C.: Georgetown University Press, 1982. - 382 p.;